

Драгана АМЕДОСКИ
Историјски институт
Београд

ОРИЈЕНТАЛНЕ ГРАЂЕВИНЕ КРУШЕВЦА ОД ОСМАНСКОГ ОСВАЈАЊА ДО КРАЈА XVI ВЕКА

Апстракт: Рад приказује формирање урбане структуре оријенталног Крушевца. Посебан осврт дат је на институцију вакуфа, а нарочито на вакуф султана Мурата II чијим оснивањем су настале прве значајне грађевине исламске архитектуре у Крушевцу, џамија и хамам. Након тога, саграђени су и следећи објекти оријентално-исламског типа: градска судница, завија Али-бега Михалоглуа, месцид Фируз-аге, месцид, мектеб и каравансарај извесног Хаџија, месцид Мустафе сина Кулака, месцид Ђехаје Махмуда, месцид и завија Емира Махмуда, мектеб Мехмеда сина Мурата и џамија извесног Хаџи Ибрахима.

Key words: Kruševac, vakuf, mosque, hamam, city court, zaviya, mesjid, mekteb, caravansaray.

Крушевац је као престони град кнеза Лазара, једног од најмоћнијих обласних владара из друге половине XIV века, био политички, административни и културни центар српске државе. Међутим, о самом граду скоро да и нема писаних података, па главна сазнања пружају археолошки налази.

Средњовековно крушевачко утврђење простирало се у правцу север-југ око 300 m, а у правцу исток-запад око 200 m. Главна кула (донжон), која се налазила поред велике градске капије, била је масивна троспратна грађевина. Тврђава је на растојању од око двадесет метара имала мале четвртасте куле, уграђене у градски зид, који није био виши од четири и нешто шири од два метра. У тврђави је саграђен Лазарев двор, коњушница, споредне зграде и дворска црква.¹

¹ Мирко Ковачевић, „Средњовековна тврђава Крушевац”, *Старинар*, 17 (1967), 137; Буда Илић, *Историја Крушевца 1371-1941*, Крушевац 1971, 24; Момчило Спремић, „Крушевац у XIV и XV веку”, Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу, Крушевац 1972, 21.

Данас су од града остали црква Лазарица, делови главне куле кроз коју се у град и улазило и нешто градског зида, неколико кула, а пронађени су и ковачница, коњушница, као и остаци стамбених и помоћних зграда, цистерне за воду, одбрамбеног рова и још неких мање значајних објеката.²

У време османског освајања, Крушевац је, због стратешког значаја, био честа мета напада. Страдао је већ 1413, приликом похода Мусе Челебије, сина султана Бајазита I, као и током рата од 1425-1427. године, када га је султан Мурат II и запосео.³ После шест година османске владавине Крушевац је посетио Бертрандон де ла Брокијер. Према његовим наводима Крушевац је био мала варош, удаљена једну миљу од Мораве, добро утврђена двоструким зидом. Он помиње и порушен градић, који се ту раније налазио.⁴ Вероватно се радило о подграђу, које Турци нису обновили или су га сами разрушили због изградње нових фортификација и стварања гласије испред утврђења.

У то време, Крушевац, односно Алаца Хисар, како су га освајачи назвали био је пре свега погранична војна постаја. Ако је и било настојања да се град насели и обнови привреда, такве активности прекинули су угарски походи 1437. и 1443. године, у којима је град потпуно опустошен.⁵

Због унутрашњих сукоба у Османском царству с Угарском је склопљено примирје на десет година, а одредбама мировног уговора деспоту је требало да буде враћен Крушевац и део раније освојене територије. По свему судећи Крушевац је још извесно време остао у османском поседу, а тачно време предаје града још увек није утврђено.⁶ Према сведочењу угарског дворског историчара Антониа Бонфинија (1427-1503), чије је податке касније преузео Мавро Орбин (1601), Крушевац је потпуно био у рушевинама, па га је султан због стратешког значаја 1449. обновио.⁷

Крушевац је много страдао и у борбама вођеним 1454/1455. године, после којих трајно прелази у османски посед и постаје средиште истоименог санџака.

² Мирко Ковачевић, „Остаци средњовековног града Крушевца”, 149-152 у: Павле Васић, *Уметничка топографија Крушевца*, Нови Сад-Крушевац 1990.

³ М. Спремић, „Крушевац у XIV и XV веку”, 23.

⁴ Bertrand de la Brokijer, *Putopis. Putovanje preko mora*, Beograd 2002, 106-107.

⁵ М. Спремић, „Крушевац у XIV и XV веку”, 23-24.

⁶ О. Зиројевић и И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444-1446)”, *Врањски гласник* 4 (1968), 378.

⁷ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 124-125.

* * *

О изгледу Крушевца, као и о бројности и верској структури његових становника у првих шест-седам деценија османске власти зна се веома мало. Разлог за то су изгубљени пописи санцака и изостанак описа путописаца, који су се углавном кретали, тридесетак километара удаљеним, Цариградским друмом.⁸ За покушај реконструкције урбане структуре оријенталног Крушевца у XVI веку користили смо шест пописа крушевачког санцака насталих у периоду од 1516. до 1584. године, од којих се у четири налазе спискови вакуфа.⁹

⁸ Из пописа цизје из 1489/90. (895) којим су обухваћене поједине области Балканског полуострва може се видети да је крушевачка нахија у то време имала 4.301 хришћанско домаћинство, док је износ цизје био 156.203 акче (Hamid Hadžibegić, *Glavarina u osmanskoj državi*, Сарајево 1966, 55). Међутим, због ратних пустошења и честих епидемија куге, у наредном периоду дошло је до крупних демографских промена.

⁹ Изворна грађа на којој је утемељен овај рад чува се у Архиву Председништва владе у Истанбулу, у архивској серији *Tapu Tahrir Defterleri* (İstanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Tapu tahrir defteri (TTD)), а један од пописа налази се у Генералној дирекцији тапија и катастра, у Архиву за старе регистре, у Анкари (Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (TK, KKA)). Најстарији турски попис становништва из XVI века који смо у раду користили потиче из 1516. године (TTD 55); Од пописа вакуфа најстарији је део збирног пописа становништва крушевачког санцака који је објављен и потиче из 1530. године (*167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, Vilçitrin, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkâni Dizisi: IX, Ankara 2004. Обухвата две стране дефтера (414-416) и садржи попис вакуфских добара у самом Крушевцу); Следећи представља део опширног катастарског пописа крушевачког санцака из 1536. (BBA, TTD 179). Запрема седам дефтерских страница, а налази се на крају реченог детаљног пописа (735-741). Овим пописом нису обухваћена сва места крушевачког санцака, већ само Лесковац, Крушевац, Прокупље и Козник; Збирни попис целог санцака, урађен у време султана Сулејмана I (1520-1566) (BBA, TTD 161). Милан Васић за време настанка овог пописа наводи 1530. годину (*Исламизација на Балканском полуострву*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Радови књига I, Одјељење друштвених наука књига 10, 327). Попис вакуфа је на три стране (271-273) и њиме су обухваћени само вакуфи у самом Крушевцу; Затим опширни попис крушевачког санцака обављен за време султана Селима II (1566-1574), око 1570. године (BBA, TTD 567). Податке из овог дефтера користио је М. Васић у раду „Лесковац у XVI веку”, *Насеља на Балканском полуострву од XVI до XVIII вијека*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Радови књига II, Одјељење друштвених наука књига 12 (податке о вакуфима је искористио како би осветлио лихварство као појаву у Лесковцу), а налази се на крају пописа (424-432). Њиме су обухваћени вакуфи у Крушевцу, Параћину, Прокупљу, Куршумлији, Лесковцу и селу Пертате, Медвеђи и Бовну). Последњи од коришћених пописа је опширни катастарски попис из 1584. и чува се у Анкари (TK, KKA 95).

Вакуфи су муслиманске побожне задужбине, које су у нашим крајевима одиграле важну улогу у формирању урбаних насеља оријентално-исламског типа. Оснивани су с циљем да задовоље верске и образовне потребе све многобројнијег муслиманског становништва. Тако су настале бројне џамије, месциди, мектеби и медресе. Међутим, задужбинари су често подизали и грађевине од општег јавног значаја, попут ханова, каравансараја, мостова, чесама, хамама, фонтана, имарета и сахаткула, који су служили за потребе свих становника, без обзира на верску и националну припадност.

Први оснивачи вакуфских објеката у новоосвојеним крајевима били су султани и крајишки бегови. Поред истакнутих државних службеника, у овој врсти добротинства истицали су се и имућнији грађани, међу којима је било и много жена.¹⁰

Задужбинарство подстакнуто вером (*sadaka*) није се односило само на изградњу објеката, већ и на њихово одржавање. У ту сврху најчешће је завештаван новац који је даван на зајам, уз одређени интерес (*ribh*). Тако су многи вакуфи поседовали знатне суме готовог новца који је даван на позајмицу по рачуну 10 акчи за 11,5 или 12 акчи, што је на годишњем нивоу износило 15-20 одсто. Поред провизије, део прихода добијан је и од најма вакуфских објеката (хамама или ханова на пример), прихода од увакуфљеног земљишта, млинова, дућана и других. Та средства коришћена су за одржавање задужбина, плате службеника, финансирање хуманитарне делатности, попут јавних кухиња и болница, а могла су бити намењена и за издржавање наследника задужбинара.¹¹

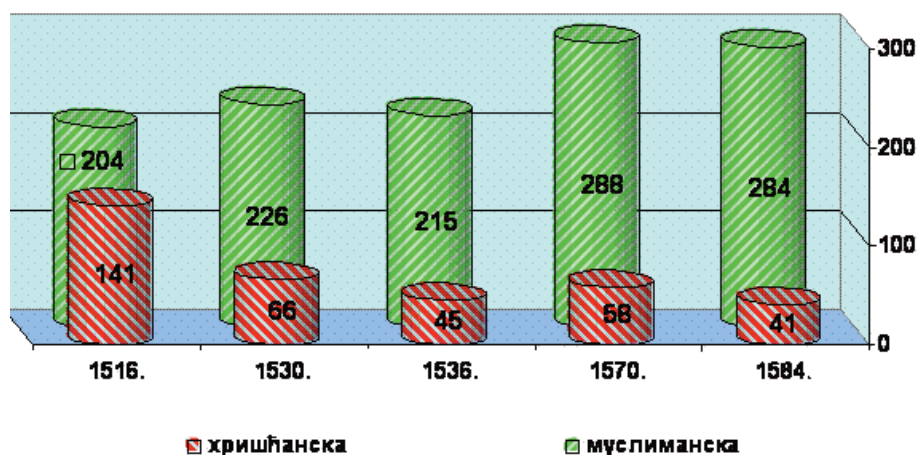
¹⁰ Жене су могле од свог личног иметка да оснују вакуф. Средином XVI века, оснивачи 37 одсто вакуфа у Истанбулу биле су жене. Једна од првих џамија Мимара Синана изграђена је на захтев жене (Suraiya Faroqhi, *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam (Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla)*, İstanbul 2005, 133, 153).

¹¹ У историографским радовима насталим на територији Балкана, студија Мехмеда Беговића, иако написана пре доста времена, остаје најозбиљнији покушај свеобухватног разматрања питања вакуфа (Мехмед Беговић, „Вакуфи у Југославији”, САНУ, Београд 1963). Поред тога, вредни су помена и следећи радови: Adem Handžić, „O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (Uloga države i vakufa)”, *POF* XXV, 1975, 133-169; Behija Zlatar, „Popis vakufa u Bosni iz prve polovice XVI stoljeća”, *POF* XX-XXI, 1970-71, Olga Zirojević, „Vakuf-ugaoni kamen gradova”, *Novopazarski zbornik* 17, Novi Pazar 1993, 67-71; Александар Фотић, „Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашевића”, *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век)*, Смедерево-Београд 1992, 149-159, итд. Многобројни су и радови у часопису *Glasnik islamske vjerske zajednice* везани за вакуфе, али пре свега са позиције његове верске позадине, као и радови у часопису *Anali Gazi-Husrevbegove biblioteke* који су посвећени различитим аспектима вакуфа.

Оријенталне грађевине Крушевца од османског освајања до краја XVI в.

На основу поменутих пописа може се закључити да је Крушевац током XVI века био мали град са израженом муслиманском већином. Укупан број становника није трпео већа колебања. Као стално присутан процес приметно је постепено повећавање муслиманске заједнице, док се број хришћана нагло смањило у периоду између пописа 1516. и 1530, са 40,9 одсто на 22,6 одсто (види графикон 1) и од тада њихова улога у животу града постаје све безначајнија.

Графикон 1: Структура становништва Крушевца у 16. веку¹²

Изградњу првих значајних грађевина исламске архитектуре у Крушевцу треба датирати још у време прве османске управе у граду, у периоду од 1427. до 1444. године. На то упућује име султана Мурата који се у изворима из XVI и XVII века наводи као ктитор царске цамије и хамама. Иако се у њима не прецизира о ком султану Мурату је реч, према годинама владавине, с извесношћу се може тврдити да се ради о првом освајачу Крушевца, султану Мурату II (1421-1444, 1446-1451).¹³ Царска

¹² Графикон 1 направљен је на основу укупног броја мушких пореских обвезника. Године 1516. уписано је 20 удовица (ТТД 55), око 1530. 25 (ТТД 167), 1536. није их било (ТТД 179), око 1570. пет (ТТД 567), док је 1584. евидентирано шест удовица (ККА 95). Око 1570. у граду је формиран и мешовит џеџат Цигана, са 22 куће, 10 муслиманских и 12 хришћанских (ТТД 567);

¹³ Ове грађевине помиње и Евлија Челебија, али их грешком везује за султана Мурата I Худавендигара (1362-1389).

џамија и хамам били су оштећени, а можда и потпуно порушени, после угарских упада, али су након, коначног османског освајања Крушевца 1455. године обновљени од Муратовог наследника Мехмеда II освајача.

џамија султана Мурата, била је центар духовног и културно-просветног живота града. Њеном вакуфу додељени су приходи од дела средстава сакупљених од крушевачке цизје и једног села из нахије Петруш. Добијеним новцем исплаћиване су принадлежности надзорника вакуфа, имама, мујезина, хатиба и послужитеља – кајима, покривани су трошкови одржавања, као и ситнији расходи, попут набавке воска и молитвених асура. Поред наведених средстава, вакуф џамије располагао је и великим свотама новца, које су завештали имућни грађани Крушевца.¹⁴ Тај чин представљао је богоугодно дело, али и вид престижа, јер је услов дародаваца био да им се у царској џамији помиње име и учи Куран.

Највећи новчани износ џамији султана Мурата завештао је један санџакбег. Пописивач наводи само титулу и име његовог оца Бехадира, што наводи на претпоставку да се радило о личности, која је тридесетих година XVI века у Крушевцу била опште позната. Вероватно је поменути био крушевачки санџакбег или можда рођени Крушевљанин, који је то звање стекао у некој другој провинцији. Тај санџакбег је између 1530. и 1536. године успоставио новчани вакуф од 6.000 акчи,¹⁵ а у наредном периоду завештао је још 24.000 акчи, уз услов да се даје уз камату 10 за 11,5 акчи.¹⁶

И остали истакнути државни службеници и имућни грађани завештали су значајније новчане износе: кадија Абдурахман, син Абдулаха укупно 19.000 акчи,¹⁷ Хоџа Илијас 15.000, војвода Меми, син чауша Илијаса 4.600,¹⁸ спахија Мезид, Осман челебија и извесни Мехмед по 3.000 акчи, Шахмани хатун, жена Давуд-бега 2.500 акчи, а уписана су и бројна скромнија завештања.¹⁹

¹⁴ TD 167, 415; TD 161, 272.

¹⁵ Санџакбег је део суме добијене од камате наменио за потребе џамије, а део је одредио за издржавање штала које је увакуфио у селу Драгошевина, одржавање једне чесме и мостова у селу Голово и околини (TD179, 740; TD 567, 425).

¹⁶ Остатак поменутог износа одређен је за поправку једног од крушевачких месџида чије се име не наводи. Он је вакуфу придодао и мулк Махмуда спахије у Крушевцу, као и приход од најамине земљишта на коме се налазило неколико дућана (TD 567, 426).

¹⁷ Он је успоставио најпре један новчани вакуф од 9.000 намењен мутевелијама и хатибима старе џамије, а затим још један од 10.000 акчи намењен само хатибима речене џамије (TD 567, 426).

¹⁸ Исто.

¹⁹ Као нпр. што је извесни Синан ефендија увакуфио две ливаде, док су Али војвода и емир Хасан џамији завештали приходе од муката, 50 и 30 акчи. (TD179, 740; TD 567, 425). Код емира Хасана уписано је 20 акчи прихода од мукате (око 1570).

Оријенталне грађевине Крушевца од османског освајања до краја XVI в.

Завештани новац могао је да буде поклоњен постојећем вакуфу, или да од њега буде створен посебан вакуф чији је управник – мутевелија могао да буде сâм дародавац, или личност коју он одреди. Тако је поменути санџакбег сâм био мутевелија вакуфа који је основао, а одредио је да после његове смрти ту службу обављају хатиби џамије, уз надокнаду од 90 акчи месечно.²⁰

У крушевачкој џамији, поред пет намаза, свакодневно се учио тариф, односно помињало се име султана и задужбинара. Имами и хатиби су уз своје основне делатности, у одређено време, обично после неке од дневних молитви, за душу добротвора џамије учили одређене суре из Курана. Најчешће је у име задужбинара учена сура Ен-Нас (*Људи*), због тога што је кратка, а садржајна. Она учи људе како да се ослањају на Бога и траже од њега да их заштити и сачува од сваког зла и невоље.²¹ Учени су и други прикладни делови Курана, попут џузева²² или ашарета,²³ у складу са жељом задужбинара. Тако је поменути санџакбег поред новца намењеног за издржавање особља и за текуће трошкове џамије, део новца наменио да се за његову душу уче ашарети и суре Ен-Нас и Ес-Сафат (*Редови*),²⁴ а мевлани Ахмеду Хацију за учење џузева одредио је годишњи приход од 360 акчи. Кадија Абдурахман, син Абдулаха, одредио је хатибу једну акчу да после јутарње молитве учи један џуз и другу да после подневне молитве учи суре Ен-Нас и Ен-Наср (*Помоћ*)²⁵ и џуз Аме.²⁶ Меми војвода, син Илијаса чауша наменио је новац имаму, мујезину и мутевелији џамије, с тим да имам после јутарње молитве учи суру Ен-Нас,

²⁰ TD179, 740; TD 567, 425.

²¹ *Kur'an časni*, превели Hafiz Muhammed Pandža i Džemaludin Čaušević, Zagreb 1972, 843. У нашим крајевима је данас чест обичај да се после молитве наглас проуче три последње суре из Курана, Ел-Ихлас (*Искреност*), Ел-Фелек (*Свитање*) и Ен-Нас (*Људи*), од којих посебан значај има сура Ел-Ихлас, која излаже јединство божје на најкраћи и најсажетији начин и због тога представља срж целог Курана (*Kur'an časni*, 843).

²² Куран је подељен на 30 џузева, једнаких делова по дужини.

²³ Одломак из Курана.

²⁴ Сура Ес-Сафат (*Редови*), са још неколико сура из меканског периода, говори о дизању и падању народа као последици њихових добрих, односно лоших дела и томе да ће народ напредовати док год буде захвалан божјим благодетима и док их буде ценио (*Kur'an časni*, 843.)

²⁵ Сура Ен-Наср (*Помоћ*) говори о великој божјој помоћи коју је добијао и великом успеху који је постигао посланик Мухамед у проучавању и ширењу богом објављених истина (*Kur'an časni*, 828).

²⁶ У извору погрешно стоји сура Аме (sûre-i 'amme), а заправо се ради о последњем, 30. џузу Курана, који почиње од 78. суре, а име је добио по првој речи којом почиње. Овај џуз садржи 37 кратких сура из меканског периода.

као и да мујезин после поподневне молитве учи један ашарет из Курана за његову душу.²⁷

Царска џамија у Крушевцу служила је и као место где се одвијало подучавање Курану, односно подучавање будућих хафиза. Као у свакој муслиманској богомољи и у овој џамији се делила милостиња у виду хране и новца, обично за време молитве петком и у време Бајрама.²⁸

Уочљиво је да у Крушевцу око царске џамије није формирана посебна градска махала, као што је то било уобичајено у скоро свим балканским градовима. Разлог за то вероватно треба тражити у њеном положају, с обзиром на то да се налазила у самој градској чаршији, или њеној непосредној близини.

Изградња осталих грађевина исламске архитектуре, међутим, најчешће је утицала на стварање нових махала и формирање урбане структуре оријенталног Крушевца.

Поред царске џамије, вакуфу султана Мурата II у Крушевцу припадало је и јавно купатило – хамам,²⁹ незаобилазна грађевина у свим муслиманским градовима. Колику је важност имао крушевачки хамам сведочи и податак да је око њега формирана истоимена махала. Изградња хамама и џамије, у чијем дворишту се морала налазити чесма за обредно прање, захтевали су обнављање постојећег, или вероватније изградњу новог водовода, као једног од најважнијих комуналних објеката у граду. Одржавање дела водовода који је повезивао поменуте објекте било је у надлежности једног хришћанског мајстора, који је био на платном списку вакуфа.³⁰ Када су приходи хамама били већи од трошкова за његово одржавање и плате запослених, зарада је била намењена потребама царске џамије.³¹

Османско освајање Крушевца и околних територија 1455. године, за Порту је имало трајан карактер, па је град постао средиште административне и судске власти. Међутим, све до освајања Београда 1521. године Крушевац је пре свега био војно упориште у коме су изградња цивилних објеката и задужбинарство били ретка појава. Од службених зграда, о санџакбеговом сарају немамо података, док се за градску

²⁷ TD 567, 426.

²⁸ Тако је нпр. претходно поменути Меми војвода, син Илијаса чауша, један део завештаног новца одредио за милостињу (TD 567, 426).

²⁹ TD179, 739.

³⁰ У попису из 1536. године помиње се извесни мајстор Живко, који је одржавао поменути водовод у џамији и хамаму (TD179, 739).

³¹ Према кадијском арзу, новчани приходи хамама, који је припадао вакуфу султана Мурата II, за три године износили су 22.000 акчи. Хамаму су припадали и приходи једне ливаде, а делимично и приходи добијени од харача (TD179, 739-740).

Оријенталне грађевине Крушевца од османског освајања до краја XVI в.

судницу и пратеће објекте зна да их је, за потребе кадија, непосредно након освајања, увакуфио извесни Шабан-бег и да се око њих формирала тзв. махала суда.³² У оквиру дворишта суднице, налазиле су се штале, две куће, један амбар и једна ливада. Приходи вакуфа састојали су се од 2.500 акчи готовине и прихода од млина и ливаде. Задужбинар је одредио да се оним пролазницима који овде коначе даје храна, а њиховим коњима трава.³³

У раном периоду османске власти настала су још два значајна објекта у Крушевцу и то завија и месцид које су подигла двојица крајишких заповедника.

Завију је основао познати крајишки бег и акинџијски заповедник Али-бег Михалоглу. Као акинџија, био је поклоник дервишког реда бекташија, а како су се и његови потомци везивали за овај дервишки ред,³⁴ може се претпоставити да је ова завија припадала бекташијском реду. Завије су имале активно учешће у првим годинама ширења ислама, јер су тарикати били најпријемчивији начин прихватања ове вере. С друге стране, оне су подизане на погодним местима на путу, попут коначишта или мусафирхана, тако да је њихова улога могла бити и старање о безбедности путника.³⁵ Понекада је у њиховом саставу била и бесплатна кухиња, у случају да је иза њих стајао богатији вакуф.³⁶

За њено издржавање били су намењени млинови, зграде и ливаде.³⁷ Међутим, ови приходи нису били довољни за путнике, а и завија је временом оронула. Зато је Порта око 1530. године ову завију припојила вакуфу султана Мурата, и за њене потребе завештала приходе два села из околине Крушевца, обезбедивши тако додатна средства за путнике.³⁸

Први крушевачки месцид подигао је Фируз-ага, по коме је и названа једна градска махала. Вероватно се ради о некадашњем заповеднику Крушевца, Фируз-бегу који је 1456. године приликом турског похода на Београд учествовао у борбама заједно са Али-бегом Михалоглуом.³⁹ Месциди су мале махалске богомоље у којима се нису обављале молитве

³² TD 567, 33.

³³ TD179, 741; TD 567, 426.

³⁴ А. Olesnicki, „Duhovna služba bektašijskog reda u akindzijskoj vojsci”, *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva*, XXII-XXIII(1941-1942), Zagreb, 193-206; према: О. Зиројевић, „Смедеревски санџакбег”, 25.

³⁵ А. Handžić, „О ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću”, *POF* 31 (1981), 169.

³⁶ Исто, 171.

³⁷ TD 167, 414; TD179, 738-739; TD 567, 424.

³⁸ TD 161, 271; TD 167, 414; TD179, 738-739; TD 567, 424. Од 1550. године од становника увакуфљених села узимало се по 90 акчи на име надокнаде за ушур (TD 567, 424).

³⁹ О. Зиројевић, „Смедеревски санџакбег”, 10.

петком и о бајрамима, већ су били намењени свакодневним потребама локалног становништва. Они су временом могли бити претворени у џамије, уз посебно одобрење султана. У време пописа 1530. године, приходи месцида Фируз-аге чинили су једна љуштионица пиринча, млин с четири жрвња, шест дућана у самом Крушевцу и једна ливада. Годишњи приходи овог вакуфа били су 3.680 акчи и коришћени су за плате запослених и свакодневне трошкове. Имам и мујезин месцида били су обавезни да сваког дана уче по један цуз из Курана за душу задужбинара.⁴⁰ До 1536. овом вакуфу дарована је и једна кућа за имама и 10.000 акчи.⁴¹ Таква структура прихода одржала се и у наредним деценијама.⁴²

У првим деценијама XVI века у Крушевцу је формиран један од најзначајнијих вакуфа, чији је задужбинар био извесни Хаџи Мехмед.⁴³ Он је у махали која је названа по њему⁴⁴ изградио најпре месцид, коме је завештао приходи 10 дућана са каравансарајем у износу од 840 акчи,⁴⁵ готовину од 8.000 акчи и обрадиво земљиште у близини поменутог месцида намењено имама. Од тог износа плаћане су годишње принадлежности за имама, учитеља, надзорника, мујезина и мутевелију.⁴⁶

У периоду до 1536. Хаџи Мехмед је проширио свој вакуф саградивши уз постојећи месцид и школу – мектеб.⁴⁷ Мектеби су били најраспрострањеније образовне установе у Османском царству. Просветитељска делатност најпре је вођена по џамијама, док су се мектеби и медресе развили касније, али су увек били уско повезани са исламским богомољама.⁴⁸

⁴⁰ TD 167, 415.

⁴¹ Према наведеном попису број коришћених жрвњева у млину смањен је са четири на два, а број дућана са шест на пет (TD179, 741).

⁴² TD 567, 425.

⁴³ Он се око 1530. помиње само као Хаџи (TD161, 272; TD167, 415), а 1536. као Хаџи Мехмед (TD179, 741). У попису из 1536. није уписан месцид Хаџија у оквиру кога је постојала и школа, а 1536. је уз месцид Хаџи Мехмеда уписан и мектеб. Поред тога, износ прихода и дућана који су припадали овом вакуфу је приближан, тако да смо закључили да се ради о истој особи.

⁴⁴ TD179, 69-70.

⁴⁵ Према подацима садржаним у коришћеним изворима, ово је једини каравансарај у Крушевцу. Иначе, каравансараји су углавном грађени као вакуфски објекти, а њихова основна намена била је бесплатан и краткотрајан смештај путника, коња, пртљага, робе. Овај смештај није подразумевао храну. Одржавање зграде и чуваре каравансараја плаћао је сам вакуф (Мехмед Беговић, „Вакуфи у Југославији”, 34).

⁴⁶ TD167, 415. Већи вакуфи су поред мутевелије имали и надзорника (nazîr) који је контролисао управљање вакуфом.

⁴⁷ У ово време приходи ова два објекта били су сачињени од 3000 акчи и осам дућана. Провизија од поменутог новца и кирија дућана одређене су за имама и учитеља (TD179, 741; TD 567, 425).

⁴⁸ Р. Тричковић, „Исламске школе у нашим земљама”, *Историја школа и образовања код Срба*, Прилози из историје културе код Срба, Посебна издања, Београд 1974, 241.

О значају овог вакуфа и личности његовог оснивача, говори и то што су му своје добротворне прилоге дали још неки имућнији грађани. Махмуд хеџаја је овом месциду поклонио 10 дућана и 7.000 акчи и наменио их имамима месцида и мујезину,⁴⁹ док је Хусејин војвода завештао месциду Хаџи Мехмеда скромнији прилог од 3.000 акчи, од чије провизије су били плаћени имами месцида за учење џуза.⁵⁰

Прву половину тридесетих година XVI века поред наведеног мектеба, карактерише подизање три нова месцида и завије, чијом изградњом је скоро у потпуности формирана урбана структура града.

Месциду Мустафе сина Кулака новчана средства су поклањале искључиво жене, које су као задужбинари најчешће оснивале новчане вакуфе. Могуће је да се овај месцид налазио у Абасовој махали, с обзиром на то да су му Фатима, сестра раније поменутог Шабан-бега⁵¹ и Шахбола (?) које су биле становнице ове махале завештале по 3000 акчи, за потребе плата службеника месцида⁵². Ајша, ћерка Хамзе, жена халаџи Мустафе, увакуфила је на реци Расини млин с једним жрвњем, а имамима месцида Мустафе, сина Кулака, одредила је дневно једну акчу за учење џуза за њену душу.⁵³ Овом месциду припадали су и приходи једног млина на Расини с два жрвња, од којих је требало да буду плаћени имам и мујезин месцида.⁵⁴

Месцид је саградио и хеџаја Махмуд који је био државни службеник задужен за управне и финансијске послове у граду, а по коме је названа једна градска махала. За издржавање месцида увакуфио је 10.000 акчи готовине и 10 дућана. Провизија поменутог новца и кирија добијена од дућана били су намењени служби имама и мујезина.⁵⁵

Трећи месцид основао је Емир Махмуд. Месцид је у ствари био део његовог вакуфа, коме је припадала и завија, а којима су били намењени новчани износ од 2.000 акчи, приходи једне ливаде и једна кућа за имама. Провизија од наведеног новца била је намењена имаму месцида.⁵⁶

Седамдесетих година XVI века у Крушевцу је од нових објеката забележени су само једна џамија и мектеб. Џамију је подигао извесни

⁴⁹ TD179, 741; TD 567, 426.

⁵⁰ Махмуд хеџаја додао је месциду Хаџи Мехмеда годишње још један приход од 90 акчи (TD179, 741; TD 567, 425).

⁵¹ Исто.

⁵² TD179, 740; TD 567, 425.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ TD179, 741; TD 567, 426.

⁵⁶ TD179, 740; TD 567, 425. У изворима се негде користи арапски израз *zâviye*, а негде персијски *tekke*, али у истом значењу.

Хади Ибрахим. Она се не помиње у пописима вакуфа, али о њеном постојању сведочи име новоформиране градске махале.⁵⁷

Мектеб Мехмеда сина Мурата располагао је са 8.000 акчи готовине, од чије шеријатски дозвољене добити су намиривани трошкови учитеља и његовог помоћника.⁵⁸

* * *

Крушевац је током XVI века био мали град са израженом муслиманском већином. Укупан број становника није трпео већа колебања. Муслиманска заједница се временом постепено повећавала, док је број хришћана у периоду од 1516-1530. нагло опао и њихов број је од тада сведен на свега неколико десетина.

На основу свега до сада изложеног можемо закључити да се у урбаном развоју Крушевца од османског освајања па до краја XVI века могу уочити три периода. Прва фаза обухвата рани период османске власти и завршава се непосредно након освајања, а обележена је изградњом џамије, хамама, суднице, завије и месцида.

У периоду који следи, Крушевац је, пре свега, био војна постаја, да би тек након освајања Београда 1521. године и пребацивања војних операција у јужну Угарску дошло до правога грађевинског размаха, односно развоја задужбинарства у правом смислу те речи. У том периоду изграђени су још четири месцида, једна завија и један мектеб, чиме је у великој мери формирана нова урбана структура града.

Последњу фазу карактерише лагани пораст становништва, али и изостанак значајнијих грађевинских подухвата, па је тако у наредних неколико деценија подигнута само једна џамија и један мектеб.

Изградња и развој Крушевца настављени су крајем XVI и током XVII века, па Евлија Челебија 60-тих година XVII века бележи у граду још две муслиманске богомоље и један нови мектеб. Према његовом сведочењу, Крушевац је тада имао и медресу, три мала и један велики трговачки хан.⁵⁹

⁵⁷ TD 567, 34.

⁵⁸ TD 567, 426.

⁵⁹ Evlija Čelebija, *Putopis*: Odlomci o jugoslovenskim zemljama; preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1967, 62.

Dragana Amedoski

**ORIENTAL STRUCTURES IN KRUŠEVAC
FROM THE OTTOMAN CONQUEST
TO THE END OF THE 16TH CENTURY**

Summary

Little is known about how Kruševac looked in the first six or seven decades of the Ottoman rule, as well as about the number or religious structure of its inhabitants. In order to reconstruct the urban structure of Oriental Kruševac, we used six censuses of the Kruševac Sanjak between 1516 and 1584, four of which include the lists of vakufs.

Based on the censuses, we could conclude that, during 16th century, Kruševac was a small city with Muslim majority. The construction of the first important Islamic architectural objects in Kruševac, the mosque and the hamam of Sultan Murat II, could be dated to the first Ottoman government, between 1427 and 1444. Among the official buildings, there was also the city courthouse and adjacent objects, built immediately after the conquest, to serve judges. In the early period of the Ottoman government, two more important structures were constructed, built by the two Krajina commanders, the zaviya of the Ak-inji commander Ali-Bey Mihaloglou, and the mejlid of the Firgus-Aga.

One of the most important vakufs, endowed by a Haji, and composed of mesjod, meqteb, and caravan saray, was formed in the first decades of the 16th century.

Around 1535, three new mesjids and zaviyas were constructed — the Mustafa son of Kulak mesjid, the qehaya Mahmoud mesjid, and the mesjid and zaviya of Emir Mahmoud. Even though the number of inhabitants continue to decrease, the urban structure of the city is completely formed by the 1536 census.

Up to 1570s, of the new objects, we note only a mekhteb of Mehmed son of Murat, and a mosque of a Haji Ibrahim.